

РЕЛІГІЙНІ ПОТРЕБИ ВІРУЮЧОГО: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

У своїй статті Ганна Кулагіна подає й критично аналізує різні погляди дослідників на феномен релігійних потреб віруючих. Головною ідеєю виступає віднесення релігійних потреб до сфери духовних та їх обумовленість дією соціальних чинників.

Ключові слова: релігійні потреби віруючого, духовні потреби, духовність, релігійна свідомість, релігійна поведінка, самоактуалізація.

Актуальність теми дослідження. Проблема потреб, як важливого елементу структури особистості, компоненту її емоційно-психологічного комплексу, останнім часом значно актуалізує увагу соціологів і психологів. Дійсно, без вивчення системи потреб різних соціальних типів особистості, соціальних груп, форм і міри їх задоволення, умов формування і факторів, що впливають на зміну потреб, неможливе наукове планування та керування соціальними процесами. Потребами визначається поведінка людини, її ставлення до оточуючого світу, практична діяльність. Поза потребами неможлива будь-яка діяльність особистості.

Аналіз релігійної поведінки віруючого свідчить про свідомі її чинники. Складається враження, ніби безпосередніми чинниками поведінки віруючого є ідеальні мотиви. Проте завданням науки постає **віднаходження** „спонукальних сил для спонукальних мотивів”, визначення детермінант власне ідеальних мотивів. Іншими словами, слід пояснити поведінку людей, виходячи не з їх свідомості, а з їх потреб, зрозуміти місце релігійних потреб віруючого у його духовному світі, житті та діяльності. Між іншим, якщо соціологами і представниками загальної психології у дослідженні потреб виконана відповідна робота, то цього не можна сказати про психологію релігії. **До останнього часу релігійні потреби не лише не вивчалися, а й навіть виключались** з емоційно-психологічної сфери віруючих. Однією з причин тому є широке розповсюдження терміну „релігійні потреби” у богословській літературі, що містифікує зміст останніх. Відмінність між наукою і теологією у даному випадку полягає не в запереченні існування релігійних потреб першою і їх визнання другою, а в діаметрально протилежному витлумаченні їх сутності, мотивів, або витоків, виникнення та умов розвитку.

* Кулагіна Г.М. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

*Метою нашого дослідження виступає узагальнення напрацювань з теорії релігійних потреб задля подальшого з'ясування їх місця у структурі релігійної свідомості віруючих. Останнє постає **важливим завданням** при вивченні релігійних потреб віруючих сучасної України*

***Дослідженість теми.** Для науки проблема релігійних потреб особистості не є новою. Найповніше вона розроблена представниками американської психології релігії. Проте їх підхід хибує однобічністю. Практично, релігійні потреби особистості ототожнюються із суб'єктивними мотивами індивідуальних форм релігійності. Релігія вважається продуктом індивідуальної свідомості. Цим зумовлюється пошук універсальних для всіх часів, етносів та народів психологічних джерел релігійності. Розглянемо підходи американських вчених до питання релігійних потреб особистості більш детально.*

Основний зміст статті. Ми поставили перед собою завдання дати критичний аналіз існуючих концепцій з'ясування природи релігійних потреб.

Прибічники біогенетичного підходу стверджують, що існує вроджена, витоково притаманна людині схильність до релігії. Так, Дж. Коу називав людину „релігійною твариною”, підкреслюючи тим самим, що релігійний інстинкт властивий особі так само, як інстинкт відтворення роду. Одночасно тривав пошук специфічного для релігії інстинкту. Дехто казав про те, що релігія постає „комплексом кількох інстинктів”.

Популярну на початку ХХ століття концепцію інстинкту у сучасній психології змінюють теорії „потреб”, „мотивів”, „бажання”. По-різному американськими психологами визначається зміст „релігійної потреби”. Її основою називають прагнення людини до гармонії з безкінечним, благоговіння перед святим, вказують на відображення у ній проблеми сенсу життя. Незважаючи на такі відмінності, всі точки зору поєднуються висновком, що людина за своєю природою є істотою релігійною.

Сьогодні теорія „релігійної потреби” значно поширена серед представників теологічного напрямку у психології релігії. Для підтвердження того, що релігійна потреба виступає головною властивістю людської природи використовуються надбання психологічної науки та праці отців Церкви.

Розвиток психологічної науки спростував необхідність пояснення виникнення релігії лише теоріями релігійного інстинкту, релігійним темпераментом або релігійною потребою. Водночас залишилися спроби віднайти у людській природі властивості, що неминуче відтворюватимуть релігійність. Власне, до таких спроб відноситься *психоаналітичний підхід до з'ясування релігійних потреб*. Як відомо, класичний фрейдизм джерелом релігійності вважає безпомічність людини перед зовнішніми силами та внутрішні несвідомі імпульси. Едипів комплекс, який притаманний людині

від народження, призводить до пошуку „образу батька”, з якого формується ідея Бога.

Ідею „сексуального несвідомого” розвивали багато вчених. Згідно з теорією О.Ранка, засади релігійності закладені у передпологовий період і спочатку існують у вигляді несвідомого, лібідозного прагнення ембріону до цілісності з материнським організмом. Теорія О.Ранка отримала назву „родової травми”. Остання, на думку вченого, є джерелом незадоволення, страждань і вічної ностальгії людини про втрачений рай.

У наш час теорія „сексуального несвідомого” не користується авторитетом серед психологів-релігієзнавців. За даними опитувань, проведених всередині ХХ століття, лише 2,5% молоді згадують про вплив еротичних факторів на формування їх релігійності. Останнім часом у наукових і теологічних колах більшою повагою користуються ті з модифікацій фрейдизму, що віддають належне несвідомим імпульсам людини, не загострюючи увагу на її статевих потягах. Прибічники цього психоаналітичного підходу твердять, що релігійність формується у постнатальному розвитку людини під впливом навколишніх умов і, передусім, відносин у сім'ї. Концепція Бога обумовлюється ставленням дитини до своїх батьків. Американський психолог-релігієзнавець Е.Біддл зазначає, що ілюзорний добрий батько символізує Бога, а поганий – диявола. У свідомості дитини небеса узгоджуються з образом доброї матері, тому постають як місце, де всі потреби задовольняються і ніщо не турбує. Натомість погана ілюзорна мати – це місце страшних мук, знищення, символ пекла. Отримавши підсвідомі знання у дитинстві, індивід вимушений кожен свою дію спрямовувати на подолання диявола і пекла та досягнення Бога і небес у реальному житті. На зразок класичного фрейдизму, тут релігійність детермінується дитячим, але не сексуальним досвідом людини, що надалі практично не піддається контролю і свідомій перебудові.

Деякий інший підхід до релігійних потреб простежується в одного з найяскравіших представників реформованого психоаналізу Е.Фромма. Згідно з його концепцією, релігійна потреба виступає головним джерелом релігійності. Під релігійною потребою вчений розуміє всезагальну потребу людей у системі орієнтації та в об'єкті поклоніння. Е.Фромм вважає релігійну потребу переважно соціальним утворенням. На думку дослідника, релігійна потреба породжується дисгармонією людського існування. Вихід особи з тваринного стану порушив її гармонійний зв'язок з природою і сформував своєрідні потреби, які не притаманні тваринному світу.

З розвитком суспільства людина стає більш відчуженою від природи. Е.Фромм зауважує, що втративши відведене їй місце у колишньому вузькому світі, людина загубила відповідь на питання про сенс життя, внаслідок чого її охопили сумніви про неї саму і щодо мети свого життя. За цих умов релігійна потреба відображає несвідоме,

непереборне прагнення до відновлення єдності й рівноваги. Обґрунтовуючи важливість соціальних факторів у виникненні релігійної потреби, вчений вважає, що дисгармонія людського існування є важливим чинником останньої, наслідком антигуманних суспільних умов. Існування потреби в релігії постає також результатом конфлікту між незмінною людською природою і принципами соціальності. Зазначимо, що у розумінні Е.Фромма релігія набуває рис не стільки соціального, а переважно антропологічного явища.

У сучасній зарубіжній психології релігії значне місце посідають фрустраційні теорії. У них виникнення потреби у релігії розглядається як суб'єктивна реакція індивіда на конфліктну ситуацію, що породжується нездатністю людини задовольнити певні інтереси, прагнення, бажання. Думка про взаємозв'язок релігії та залежності людини не є новою. Її висловлювали такі відомі філософи минулого, як Д.Юм, І.Кант, Ф.Шлейєрмахер, Л.Фейєрбах та інші.

Обмеження релігійної потреби індивідуальною свідомістю спонукає вбачати джерело релігійності поза об'єктивною ситуацією, а саме – у суб'єктивному переживанні людини. Відтак американськими психологами головна увага приділяється не соціально значущим, а індивідуальним формам конфліктів. Потреба у релігії ідентифікується з конкретним суб'єктивним переживанням, почуттям, ставленням, яке, переважно, негативно забарвлене. У.Джемс зазначав, що могутнім стимулом релігійного пошуку виступає конфлікт людини із самою собою та з навколишнім світом, усвідомлення даремності того, що відбувається, жах перед злом, яке сталося, відчай, страх. *Теорію психологічного конфлікту як джерела релігійності* розглядають Г.Стреттон у праці „Психологія релігійного життя” та А.Бойзен у книзі „Релігія у побутовому житті та у кризі”. Останній прагне дізнатися про природу і прояви особистих та соціальних кризових ситуацій, їх зв'язок з релігійними віруваннями та практикою щоденного життя. Дослідження призводить вченого до висновку, що конфлікт порушує порядок повсякденних думок і почуттів людини, загострюючи потребу у релігії.

Існує кілька точок зору з приводу конфлікту як джерела релігійної потреби. Проте в цілому всі вони зводяться до того, що потреба у релігії є відповідною реакцією на неможливість задовольнити інтерес чи прагнення у життєво важливій для людини сфері. Обґрунтовуючи таку думку, деякі психологи-релігієзнавці спираються на теорію „чотирьох бажань” американського соціолога У.Томаса. Дослідник вважав, що всі форми індивідуального та суспільного життя, не виключаючи релігію, породжуються прагненням людей до задоволення чотирьох бажань, а саме: безпеки, відгуку, визнання і нового досвіду. У кожній релігії прихована сутність „чотирьох бажань”. Так, молитва про хліб щоденний відображає природну потребу людей у безпеці, самозбереженні. Звернення особи до Бога демонструє потребу у відгуку, спілкуванні. Християнська ідея „Бог є

любов” постає квінтесенцією прагнення до визнання та любові. Нарешті, необхідність нового досвіду релігія задовольняє одкровеннями, містичними станами, культом.

Аксіологічний напрям цієї ідеї розвинув американський психолог-релігієзнавець П.Джонсон. Потребу у збереженні цінностей він вважає домінантою релігії. П.Джонсон визнає, що не всі цінності мають релігійний характер. Проте якщо потреби надто актуальні, а в особі відсутня адекватна можливість їх задоволення, виникають релігійні пошуки божественної допомоги. Дослідник стверджує, що релігія виникає із прагнення людини зберегти ціннісний зміст важливого для неї явища, задовольнити біологічні, соціальні і духовні потреби. Індивід не може повністю підпорядкувати оточуючий його світ, речі та явища, тому власні потреби хронічно не задовольняються. Усвідомлення безсилля, безпомічності призводить до пошуків Бога, який постає гарантом особистих і суспільних цінностей. Релігійна потреба підживлюється необхідністю віднаходження ідеального оточення, що відсутнє у світі фізичних речей, але властиво Богові. Таким чином, конфлікт людини та світу не здоланий, а релігія неминуча, необхідна.

Варто відзначити, що американській науці притаманна психологізація сутності породженого релігією конфлікту, абсолютизація його ролі у житті людини та суспільства, ототожнення соціальної потреби в релігії з релігійною потребою як іманентною властивістю людської психіки. Американські психологи отримали багато цікавих емпіричних даних про вплив негативних переживань на формування релігійності. Водночас у їх працях почуття незадоволення, залежності, страху набули значення постійних супутників людини, що стало важливим аргументом релігійної апологетики. Дослідник релігійності Дж.Пратт наголошував, зокрема, на вкоріненості релігії у глибинах людської психіки. „Допоки людська природа докорінно не зміниться, індивід залишиться *релігійною істотою* (курсив мій – авт.), незалежно від піднесення або падіння будь-яких догм, теологічних чи наукових,” – писав він [Pratt J. *The Religious Consciousness*. – New York, 1920. – P. 30].

Сучасні американські психологи-релігієзнавці розглядають потреби, інтереси, цінності, світоглядні установки передусім як продукти внутрішньої психічної діяльності. Вони не заперечують ролі виховання та освіти у формування релігійної свідомості. Проте обидва ці фактори виступають вторинними утвореннями відповідно до внутрішнього тяжіння особи до релігії. Виховання та освіта лише певним чином оформлюють релігійну потребу згідно з соціально та культурно прийнятими типами віросповідань.

Останнім часом в американській психології релігії *набула популярності різнофакторна теорія*, що прагне дати своє витлумачення витоків релігійності. Вона виникла внаслідок однобічності попередніх спроб віднайти єдину і всезагальну причину релігії, якою подеколи

виступали релігійний інстинкт, релігійна потреба, відчуття залежності тощо. Популярності різнофакторної теорії сприяло активне використання соціально-психологічних методів дослідження з метою отримання емпіричного підтвердження конкретній гіпотезі про появу та існування релігійності. Масові опитування населення спиралися не лише на самоаналітичні здібності населення, а й передбачали широко розповсюджені, популярні думки як відповіді на питання. Результати виявили значне різноманіття суб'єктивно значущих мотивів звернення до релігії. Це примусило багатьох дослідників відмовитися від пошуку всезагального “першопочуття”, “універсальної потреби” або іншого первинного елементу релігійності та сприяло утворенню комплексних теорій у цій галузі.

Найбільш завершеної форми різнофакторна теорія набула у праці Г.Олпорта “Індивід і його релігія”. Він вважає релігію найсуб'єктивнішим проявом людського духу. На думку вченого, не існує універсальних законів особистості, а також немає стандартної моделі суб'єктивного релігійного досвіду та його єдиного джерела. Порівнюючи релігію індивіда з світлом білого кольору, Г.Олпорт зазначає, що важко зробити спектральний аналіз, адже призми кожної особистості унікальні. Тим не менш майже у всіх випадках ми спостерігаємо, що під час свого розвитку релігія індивіда обумовлювалася його: 1) фізіологічними потребами; 2) темпераментом та розумовими здібностями; 3) психогенними інтересами та цінностями; 4) пошуками раціонального пояснення світу; 5) власною реакцією на оточуючу культуру.

За радянських часів у науці виробилася альтернативна методологія та система поглядів на проблему релігійної потреби людини. Радянські вчені вважали, що причини релігійності пояснюються несправедливою системою виробництва та розподілу, тобто опосередковували їх економічною моделлю суспільства. З точки зору радянської науки, такі емоційні чинники як страх, самотність, невпевненість утворюють лише психологічне підґрунтя до засвоєння релігії. Жодні переживання не можуть породжувати релігійне світосприйняття. Переживання створюють передумову, що реалізується завдяки включенню їх до системи готових релігійних уявлень та відносин, властивих суспільству, і запозичуються індивідом внаслідок умов його життєдіяльності. Поза соціально прийнятою системою релігійних значень суб'єктивні переживання людини не позначені специфічно релігійним. Однак внаслідок релігійного виховання, коли релігійні почуття та погляди передаються особі за традицією, існує можливість ототожнити їх з мотивами людської діяльності. Удавана самостійність психічних процесів та їх наслідків створює ілюзію первинності релігійної орієнтації свідомості. У цьому полягають корені теорій, що абсолютизують суб'єктивно-психологічні чинники релігійності.

У вітчизняній науковій літературі кінця ХХ століття утверджувалась точка зору на релігійність як породжену певними соціальними умовами, підкреслювалась думка, що виникнення й існування релігії обумовлено таким становищем людини у суспільстві, яке закономірно викликає потребу в ілюзіях, які, в свою чергу, виступають засобом подолання реальних суперечностей щоденного буття [Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание. Социально-психологическое исследование. – Львов, 1976. – С. 82]. Існування соціально-обумовленої потреби у релігійному виповненні дійсності радянські вчені підтверджували тезою про те, що релігії створюються людьми, які самі потребують її, а відтак розуміють релігійні потреби народу. Так, характеризуючи матеріальні й психологічні умови виникнення християнства, зазначалося, зокрема, що всезагальному безправ'ю та втраті сподівань на можливість кращих порядків відповідала загальна апатія й деморалізація. Християнство, з'явившись під час цього економічного, політичного, інтелектуального та морального занепаду, з легкістю сприймалося людьми, які, зневірившись у матеріальному звільненні, шукали натомість звільнення духовного, або такого „втішання у свідомості”, яке б врятувало їх від повного відчаю. Такий підхід до проблеми релігійних потреб засвідчує, що в останніх немає нічого задалегідь передвизначеного, трансцендентного. Вони набуваються людиною, формуються у неї під впливом певного соціального середовища, яке, за даних умов, не може задовольнити її нагальних матеріальних і духовних потреб. Відповідна соціально-психологічна атмосфера сприяє виникненню потреби у релігії.

Потреби реалізуються через інтереси, під якими розуміють спрямованість думок, почуттів людини на об'єкти, що задовольняють чи здатні задовольнити її потреби. Інтереси опосередковані становищем людини у суспільстві, у системі суспільного виробництва, пов'язані з усвідомленням потреби та з вибором засобів для її задоволення. В свою чергу, потреби виникають як результат взаємодії між людиною і середовищем, внаслідок впливу середовища на людину. Вони залежать від специфіки розвитку і виховання індивіда, прилучення до світу людської культури – матеріальної і духовної. Можна стверджувати, що життя особи, колективу, суспільства в цілому постає процесом виникнення і задоволення потреб. Чим ширші, різнобічніші й багатші соціальні зв'язки, суспільні відносини людини, тим різноманітнішими постають її потреби і способи їх задоволення, і навпаки. Додамо принагідно, що, крім „макросередовища”, на індивіда впливає „мікросередовище”, тобто безпосереднє оточення: сім'я, родичі, колектив, де він працює. До того ж, потреби кожної особи обумовлені її психологічними характеристиками: схильностями, особливостями інтелектуального розвитку та емоційно-вольової сфери, темпераментом.

Тому свідомість сучасного віруючого – досить складне утворення, в якому переплелися релігійні й нерелігійні ідеї, уявлення, почуття. На основі соціального положення віруючого і складної взаємодії релігійних і нерелігійних компонентів в свідомості, формуються його потреби.

Про релігійні потреби можна казати лише у зв'язку з релігійною свідомістю. Жодний акт людської свідомості, логічна помилка, переживання чи афект, нахили не можуть вважатися релігійними, а набувають релігійного забарвлення лише через виповненість відповідним значенням у культовій системі. Це зауваження стосується й релігійних потреб. Наголосимо, що релігійна свідомість не існує осібно, а виступає соціально обумовленим феноменом. Релігійним потребам відповідають всі без винятку психологічні характеристики потреб. Вони викликають релігійну активність віруючого, обумовлюють цілком визначену діяльність, спрямовану на їх задоволення.

За критерієм переконаності особи у вірі, релігійні потреби поділяють на дві великі групи. До першої відносяться релігійні потреби переконаних віруючих, у свідомості яких домінують релігійні погляди, уявлення, почуття, установки. Їх релігійність породжує глибоку потребу в наслідуванні релігійних приписів, а саме: здійснення молитов, дотримання постів, участь у богослужіннях та інших культових діях. Обумовлена релігійною свідомістю релігійна поведінка викликає у віруючого певні релігійні переживання. Звідси – прагнення віруючого до відвідування богослужінь, молитовних зібрань, здійснення культових дій, під час яких він задовольняє наявну релігійну потребу. Інколи прагнення мати подібні відчуття втрачає власне релігійний мотив, перетворюючись на самоціль. Якщо через якісь чинники потреба не знаходить свого задоволення, віруючий відчуває неспокій, шукає шляхи зняття незадоволення. Як засвідчують дослідження, така категорія віруючих зовсім незначна серед послідовників православ'я і досить помітна серед п'ятидесятників та адвентистів [Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание. Социально-психологическое исследование. – С. 87].

Друга група релігійних потреб – це потреби загальної маси віруючих, які вважають себе послідовниками релігії, але у їх свідомості релігійні погляди не переважають й не визначають поведінку. У таких віруючих релігійні вчинки поступово втрачають власне релігійну мотивацію.

Висновки. Релігійні потреби відносяться до сфери духовних потреб. Вони постають також потребами особистими, тобто такими, через які висловлюється, реалізується ставлення конкретного віруючого до навколишньої дійсності і які задовольняються на індивідуальному рівні. З огляду на зазначене вище, вважаємо, що перспективним напрямком дослідження є експериментальне вивчення конструктивних можливостей

релігійних потреб віруючих, їх вплив на розвиток, вдосконалення особистості, самоактуалізацію, відчуття задоволеності власним життям.

А н о т а ц і ї

В своей статье Анна Кулагина рассматривает разные точки зрения на феномен религиозных потребностей верующих. Главной идеей выступает соотнесение религиозных потребностей с духовной сферой личности и их обусловленность действием социальных факторов.

Ключевые слова: *религиозные потребности верующего, духовные потребности, духовность, религиозное сознание, религиозное поведение, самоактуализация.*

In this article author said about some scientific points of view about religion requirements of the believers. The main idea is about that religion requirements of the believers corresponded to spiritual sphere and caused social motives.

Key words: *religion requirements of the believers, theirs spiritual requirements, religion consciousness, religion behavior, self-actualization.*